

İyimserlik ve Psikolojik Dayanıklılığın Geliştirilmesi Programının Risk Altında Bulunan Çocukların Umutsuzluk Düzeylerine Etkisi

Impact of The Student's Optimistic Attitudes And Resiliency Program (Soar) On The Hopelessness Levels Of Children At Risk

Aygül Nalbant⁴

Nilüfer Voltan-Acar⁵

Özet

Bu çalışmada, deney grubunun ve kontrol grubunun ön, son ve izleme test puanları karşılaştırılarak, İyimserlik ve Psikolojik Dayanıklılığın Geliştirilmesi Programı'nın (SOAR), risk altındaki çocukların umutsuzluk düzeyleri üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışmaya 24 ilkokul öğrencisi katılmıştır. Çalışmanın sonucunda, deney grubunda SOAR etkinliğinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ancak deney grubu ile kontrol grubu arasında fark olmadığı saptanmıştır. Deney grubunun izleme testi sonuçlarında ise SOAR programının olumlu etkilerinin devam ettiğini belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Umutsuzluk, psikolojik dayanıklılık, risk altındaki çocuklar, ilkokul*

Abstract

In this study, impact of The Student's Optimistic Attitudes and Resiliency Program (SOAR) on the hopelessness levels of children at risk was investigated by comparing pre, post, and follow-up test scores of an experiment group and a control group. A total of 24 primary students participated. The results indicated that effectiveness of SOAR was found statistically significant for within experimental group but no difference between experimental and control group. Also the follow up measures stated that the positive effects of SOAR program were going on.

Keywords: *Hopelessness, resiliency, SOAR, at risk children, elementary school.*

Türkiye'de her geçen gün risk altında olan çocuk sayısı artmaktadır. Yaşanan hızlı toplumsal gelişmeler, göçler, sosyal, ekonomik ve eğitimsel yetersizlikler, işsizlik, aile ilişkilerindeki çözümler, yaşanan sorunlar ve anne babaların rol ve sorumluluklarını yerine getirememesi gibi birçok faktör çocukların risk altında olmalarını ya da riskli davranışlara yönelmelerini kolaylaştırmaktadır.

Madde bağımlılığı, okul başarısızlığı, okuldan-evden kaçma, sokakta yaşama çalışma, intihar, suça yönelme gibi risk davranışlarını gösteren çocukların özelliklerine ve davranışlarının sebeplerine yönelik birçok çalışma bulunmaktadır. Gilligan (2000) ve Miller (2002), literatürde güç koşullarda bulunan çocukların bazılarının risk davranışlarına yönelirken, bazılarının bu tür davranışlara

⁴ Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi, aygul.nalbant@bozok.edu.tr

⁵ Prof.Dr., Hacettepe Üniversitesi, nva@hacettepe.edu.tr

yönelmemelerinin nedenlerinin tartışıldığını belirtmektedirler. Bu tartışmalar, psikolojik dayanıklılık kavramına ilgiyi artırmıştır. Araştırmacılar psikolojik dayanıklılık kavramını; zor şartlara dayanma, olumsuz tecrübelerle başa çıkabilme, stres koşullarına iyi bir uyum geliştirme, yeniden (küllerinden) doğma, olumlu psikolojik hareket, olumlu psikolojik kapasite gibi terimlerle açıklamaya çalışmışlardır (Aronowitz ve Morrison-Beedy, 2004; Gilligan, 2000; Luthans, 2002; Miller, 2002; Morrison, Robertson, Laurie ve Kelly, 2002; Prilleltensky, Nelson ve Peirson, 2001).

Gilligan (2000), aile içi iyi ilişkiler ve olumlu çevresel destekler ile geliştirilen iyi bir temel ve buna paralel olarak olumlu bir benlik saygısının çocuğun psikolojik dayanıklılığını etkileyeceğini belirtmektedir. Yaşam koşulları, aile içi ilişkiler, olumlu yetişkin figürleri, bağlanma süreçleri, olumlu okul deneyimleri ve öğretmen ilişkileri gibi faktörler çocuğun iyi bir temel edinmesinde etkili olmaktadır (Gilligan, 2000; Miller, 2002; Stattin ve Magnusson, 1996; Trinke ve Batholomew, 1997).

Psikolojik dayanıklılığın ele alındığı araştırmalarda umut, umutsuzluk, olumlu düşünce kavramları belirleyici olarak ortaya çıkmaktadır. Beck, Steer, Kovacks ve Garrison (1985), umutsuzluğu, geleceğe ilişkin olumsuz beklenti, şimdiki olumsuz algıların geleceğe yansması, bir başka deyişle kötümserlik olarak açıklamaktadır. Bu tür davranış eğiliminde olan kişilerin şimdiki güçlük ve sıkıntılarının gelecekte de devam edeceği düşüncesine kapıldıklarını, çevrelerine karşı olumsuz yaklaşıklarını belirtmektedirler.

Literatürde umutsuzluk kavramı, öğrenilmiş çaresizlik olarak da ele alınmış ve risk altında bulunan çocuklarla ilgili olarak sıkça araştırma konusu yapılmıştır. Mandler'in (1964/1972) depresyon belirtilerinin nedeninin çaresizlik değil, umutsuzluk olduğu görüşü ile birlikte, çaresizlik kavramı yerine umutsuzluk kavramı kullanılmaya başlanmıştır (Abramson, Alloy ve Metalsky, 1990).

Umut, umutsuzluk ve psikolojik dayanıklılığı etkileyen faktörlerden biri de olumlu veya iyimser düşünce kavramlarıdır. Seligman (1999), Abramson ve Seligman (1978) insanın kendini kötü hissetmesine ya da olumsuz şeyler söylemesine, reddedilme korkusunun veya çocuklukta yaşanan travmaların değil, olumsuz düşünmenin yol açtığını belirtmekte; iyimserliği ise yıkıcı olmayan esnek düşünce biçimi olarak ifade etmektedir.

Umutsuzluğun, iyimser olmayan düşüncelerin ve geleceğe yönelik olumsuz beklentilerin, bireylerde depresyon, erken ölüm, intihar düşüncesi, yalnızlık duygusu gibi sorunların ortaya çıkmasına sebep olduğu görülmektedir. Geleceğe yönelik umutsuz tutumlar geliştiren, kötümser beklentiler içinde olan ve risk altında bulunan çocukların davranış bozuklukları, okulda başarısızlık, okul terki, olumsuz akran ilişkilerine yönelme, madde kullanımı ve suç işleme gibi riskli davranışlar gösterme olasılıklarının yüksek olduğu vurgulanmaktadır (Aronowitz ve Morrison-Beedy, 2001; Dishion, Patterson, Stoolmiller, ve Skinner, 1991; Foshee, 1992; Kaplan, Johnson, ve Baileyve, 1987; Luthans, 2002; Masten ve Coastworth, 1998; McWhirter ve dğr., 2004; Patherson, DeBaryshe ve Ramsey, 1989; Prilleltensky ve dğr, 2001).

Okullar gerek öğretmenler, gerekse diğer yetişkinler tarafından çocukların düzenli olarak gözlenmesi, risk davranışlarının belirlenmesi ve önlenmesi için uygun ortamlardır. McWhirter ve

diğerleri (2004), öğretmenlerin veya psikolojik danışmanların riskli davranışlara yönelen çocuklara erken dönemde uygulayacakları destek ve müdahale programlarının, onları daha ciddi risklerden koruyabileceği görüşündedir. Ayrıca, diğer araştırmacılar da toplum, aile ve okulu kapsayan destek ve müdahale programlarının çocuğun risk davranışlarına yönelmesinin önlenmesinde etkili olduğunu belirtmektedirler (Calhoun, Glaser ve Bartolomucci, 2001; Dishion ve dğr., 1991).

McWhirter ve Gillboy (2002) çocukların okulda karşılaştıkları sorunlarla baş edebilme becerilerinin geliştirilmesinde olumlu tutum ve psikolojik dayanıklılığın önemini vurgulamış ve Öğrencilerde İyimserlik ve Psikolojik Dayanıklılık Programını (Student's Optimistic Attitudes and Resiliency Program-SOAR) geliştirmişlerdir. Bilişsel davranışçı kuramı temel alan Program, çocuklara iyimserliğin gücü, olumsuz düşüncenin kişiyi nasıl yönlendirdiği, amaç belirleme, bu amaçları gerçekleştirmek için davranışların tespiti gibi konuları içeren on beş oturumdan oluşmaktadır (McWhirter ve dğr., 2004).

Bu çalışmada McWhirter ve Gilboy (2002) tarafından geliştirilen Programın risk altında bulunan çocukların iyimserlik ve psikolojik dayanıklılıklarının artırılarak umutsuzluk düzeylerine etkisi araştırılmaktadır. Türkiye'de önemli bir sorun haline gelen risk altında bulunan çocuklara uygulanabilecek bu tür müdahale ve destek programlarının çocuklara götürülecek hizmetlerde ilgili servislere ve meslek elemanlarına yararlı olacağı ve benzer programların oluşturulmasında fikir verebileceği düşünülmektedir. Çalışmada söz konusu Programa katılan deney grubundaki ve kontrol grubundaki öğrencilerin umutsuzluk düzeyleri ön-test, son-test ve izleme testi puan dağılımları arasında deney grubu lehine anlamlı fark olup olmadığı araştırılmıştır.

Yöntem

İyimserlik ve Psikolojik Dayanıklılığın Geliştirilmesi Programının (SOAR) ilkokul dördüncü sınıf öğrencilerinin umutsuzluk düzeylerine etkisinin incelenmesi amacıyla ön-test, son-test, izleme kontrol gruplu deneysel model uygulanmıştır.

Çalışma Grubu

Çalışmaya Ankara Keçiören İlçesi'nde bulunan bir ilkokulun dördüncü sınıf öğrencileri alınmıştır. Çocuklar okul müdürlüğü ve rehberlik servisi ile işbirliği yapılarak belirlenmiştir. Deney ve kontrol grupları sosyo-ekonomik düzey, cinsiyet ve yaş açısından eşleşen altı kız, altı erkek öğrenci olmak üzere 12 çocuktan oluşturulmuştur. Öğrencilerin yaş ortalaması 10,3'tür. Çalışma grubu alt sosyo-ekonomik düzeyden gelen ve benzer risk koşullarına maruz kalan öğrencilerden seçilmiştir.

Araştırmada Kullanılan Ölçme Aracı

Araştırmada, çocukların yaşama ilişkin umutsuzluk durumlarını ölçmek amacıyla Kazdin, French, Unis, Esveldt-Dawson ve Sherick (1983) tarafından Beck'in umutsuzluk ölçeğinden yararlanılarak geliştirilen Çocuklar İçin Umutsuzluk Ölçeği kullanılmıştır. Söz konusu ölçek, 9-13 yaş grubu çocuklara uygulanmak amacıyla geliştirilmiştir. Ölçeğin ülkemizdeki geçerlik ve güvenilirlik çalışması ise Seber, Baysal, Kaptanoğlu, Ture ve Tekin (1992) tarafından yapılmıştır (Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı .92 ve test tekrar test güvenilirlik katsayısı .76).

İşlem Yolu

McWhirter ve Gilboy (2002) tarafından geliştirilen İyimserlik ve Psikolojik Dayanıklılığın Geliştirilmesi Programı araştırmacı tarafından uyarlanmıştır. Araştırmaya katılan öğrenciler okul idaresi ve rehberlik servisinin işbirliğinde eğitim, davranış ve ailesel sorunlar yaşayan çocukların yoğun olduğu bir sınıftan seçilmiştir. Araştırmaya alınan çocukların risk durumları incelendiğinde; çoğunluğunun aile içi sorunlar, evin akrabalarla paylaşılması, ataerkil aile baskısı, ailelerin çocuklara karşı olumsuz tutumları, yetersiz denetim ve okulla işbirliği, sosyal ve ekonomik yetersizlikler, davranış problemleri, başarısızlık, otorite ve akranlarla çatışma, sınıf düzenini bozma gibi sorunlar yaşadıkları tespit edilmiştir.

Çalışmaya katılacak öğrencileri belirlemek için ölçek uygulanmış, puanlara göre deney ve kontrol grupları oluşturulmuştur. Deney grubunda bulunan çocukların velileri ile bir toplantı gerçekleştirilerek program hakkında kısa bilgi verilmiş, çalışma süresince uygulayıcı ile istedikleri zaman görüşebilecekleri belirtilmiştir.

Umut ve dayanıklılık kavramlarını temel alan Program, bilişsel davranışçı yaklaşım tekniklerini içermekte ve çocuklara iyimserliğin gücü, amaç belirleme, amaçları gerçekleştirmek için harekete geçme gibi konuları içeren on beş oturumdan oluşmaktadır (McWhirter ve dğr., 2007). McWhirter ve diğerleri (2007) Programda çocuklarda umut ve olumlu düşüncüyü arttırarak, kendini kontrol, uygun tutum ve olumlu gelecek beklentisi oluşturmanın amaçlandığını belirtmektedirler. Program içeriğinde hikayeler, metaforlar ve çeşitli etkinlikler bulunmaktadır. Program, haftada üç gün bir saat olarak uygulanmış ve beş hafta sonunda ölçek verilmiştir. Son-test uygulamasından bir ay sonra izleme testi yapılmıştır. Çalışma sürecinde deney grubunda bulunan bir öğrenci toplam beş oturuma katılmadığı için istatistiksel analizlere alınmamıştır.

Veri Analizi

Veriler parametrik olmayan istatistiksel yöntemlerle analiz edilmiştir. Deney ve kontrol grubunun ön-test, son-test ve izleme puanlarını karşılaştırmak için Wilcoxon Eşleştirilmiş İki Örnek Testi kullanılmıştır. Deney ve kontrol grubunun son-test ve izleme puanları arasında fark olup olmadığı Mann Withney U Testi ile kontrol edilmiştir. Verilerin analizinde SPSS 17.0 İstatistiksel Paket Programı kullanılmıştır. Tüm analizler için istatistiksel anlamlılık düzeyi .05 olarak kabul edilmiştir.

Bulgular

“Programa katılan öğrencilerin umutsuzluk düzeyleri, katılmayan öğrencilerin umutsuzluk düzeylerinden anlamlı derecede daha düşüktür.” ifadesi araştırmanın birinci denencesidir. Tablo 1’de buna ilişkin bulgular verilmiştir.

Tablo 1: Deney ve Kontrol Gruplarının Umutsuzluk Ölçeği Son-Test Puanlarına İlişkin Mann Withney U Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıralar Toplamı	
	Negatif Sıralar	8	5,13	41,00
Ön deney - Son deney	Pozitif Sıralar	1	4,00	4,00

Tablo 1’de de görüldüğü üzere deney ve kontrol grubunda bulunan öğrencilerin umutsuzluk düzeyleri arasında anlamlı fark bulunmamıştır ($Z=-.346$, $p=.729$).

“Programa katılan öğrencilerin umutsuzluk son-test puan dağılımları, ön-test puan dağılımlarından daha düşüktür.” ifadesi araştırmanın ikinci denencesidir. Tablo 2’de deney grubunun ön-test ve son-test puan dağılımları arasındaki farkın test edildiği Wilcoxon Eşleştirilmiş İki Örnek Test sonuçları verilmiştir.

Tablo 2: Deney Grubunun Ön-Test ve Son-Test Puanlarına İlişkin Wilcoxon Eşleştirilmiş İki Örnek Testi Sonuçları

	Grup Tüm	N	Sıra Ortalaması	Sıralar Toplamı
Son Tüm	1,00	11	12,50	137,50
	2,00	12	11,54	138,50
	Toplam	23		

Görüldüğü gibi Programa katılan öğrencilerin umutsuzluk ölçeğinden aldıkları ön-test ve son-test puan dağılımları arasında .05 düzeyinde anlamlı fark bulunmuştur ($Z=-2.203$, $p=.028$).

“Programa katılan öğrencilerin bir aylık izleme sonucunda izleme testinden alacakları umutsuzluk puan dağılımları, son-test puan dağılımlarından daha düşüktür.” ifadesi araştırmanın üçüncü denencesidir. Tablo 3’te verilen sonuçlarda da görüleceği üzere bir aylık izleme sonucunda öğrencilerin umutsuzluk ölçeğinden aldıkları puan dağılımları ile son-test puan dağılımları arasında .05 düzeyinde anlamlı bir fark bulunmamıştır ($Z= -1.199$, $p=.230$).

Tablo 3: Deney Grubunun Son-Test ve İzleme Testi Puanlarına İlişkin Wilcoxon Eşleştirilmiş İki Örnek Testi Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması	Sıralar Toplamı	
Deney İzleme Deney son	Negatif Sıralar	5	5,30	26,50
	Pozitif Sıralar	3	3,17	9,50
	Eşit	3		
	Toplam	11		

Tartışma

Araştırma sonucunda deney grubundaki öğrencilerin Çocuklar İçin Umutsuzluk Ölçeğinden aldıkları ön-test ve son-test puanları arasında anlamlı bir fark olduğu, başka bir deyişle Öğrencilerde İyimserlik ve Psikolojik Dayanıklılığın Geliştirilmesi Programının (SOAR) deney grubunda bulunan çocukların umutsuzluk düzeylerini olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Kontrol grubunun ölçekten aldıkları ön-test ve son-test puanları arasında da anlamlı bir fark olduğu görülmüş; ancak deney grubu ile kontrol grubunun son-test puanları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bir ay sonra yapılan ölçek uygulamasında ise deney grubunda bulunan öğrencilerin izleme testi puan dağılımları ile son-test puan dağılımları arasında da anlamlı fark bulunmamıştır. Programın, deney grubuna katılan çocukların umutsuzluk düzeylerine olumlu biçimde etkisinin devam ettiği görülmüştür.

Çalışmanın başlangıcında ve süreç içerisinde gerek çocukların gerekse sınıf öğretmeninin programı başarı ve başarısızlık çerçevesinde değerlendirdikleri, uygulayıcının bu sorunu gideremediği, başarısızlık korkusunun tüm süreç içerisinde etkisini gösterdiği ve bu durumun çocuklarda kaygıyı yükselttiği düşünülmektedir. Ayrıca, ölçeğin uygulanmasından sonra çocuklarla yapılan görüşmede, uygulanma öncesinde öğretmenin çalışmaya katılan çocuklarla ilgili olarak sınıf içinde genel bir değerlendirme yaptığı, isim vererek bir iki öğrenci dışında hiç kimsede bir değişiklik görmediğini belirttiği ve bu durumun çocukları üzdüğü öğrenilmiştir.

Sınıf öğretmeni, program sürecinde deney grubunda yer alan bazı öğrencilerdeki olumlu değişiklikler hakkında bilgi vermiştir. Daha önce sınıfta ve sınıf dışında davranış problemleri, arkadaşları ile geçimsizlik, derse karşı ilgisizlik, verilen görevlerin yerine getirilmemesi gibi sorunları olan bir öğrencide çok ciddi değişiklikler olduğu belirlenmiştir. Bu öğrencideki hızlı değişimlerin öğretmenin beklentisini etkilediği, diğer öğrencilerdeki gelişimleri bu çerçevede kıyasladığı düşünülmektedir.

Deney grubunda yer alan çocukların umutsuzluk düzeylerinin olumlu biçimde değişmesi Programın önemli bir etkisidir. McCashen (2005) güçlendirme temelli müdahale programlarının çocuklarda ve gençlerde psikolojik dayanıklılığı artırmada etkili olduğunu vurgulamaktadır. Bu tür müdahale programları çocuklarda iletişim, problem çözme ve psikolojik dayanıklılığın geliştirilmesinde etkili sonuçlar vermektedir (McWhirter ve dğr., 2007).

Çalışma bütün olarak değerlendirildiğinde programın öğretmeni ve aileyi içine alacak şekilde planlanmasının yararlı olacağı görülmektedir. McWhirter ve diğerlerinin (2004) de belirttiği üzere bu tür programların planlanmasında sistemin diğer aktörlerinin de dahil edilmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Keys ve Lockhart (1999) risk altında bulunan çocuklara yönelik çalışmalara çocukla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkide bulunan ve çocuk açısından destekleyici olabilecek diğer kişilerin de dahil edilmesinin sürdürülen çalışmaların başarısı için kaçınılmaz olduğunu ve okul psikolojik danışmanının çocuğa hizmet götüren diğer kurumlarla işbirliği yapması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Henggeler ve arkadaşları (1998) ise, bireysel davranışların oluşturulmasında birey ile doğrudan ilişki içinde olan insanların etkili olabileceğini belirtmektedirler (Akt., Keys ve Lockhart, 1999).

Bu doğrultuda, söz konusu programın öğretmenlere ve ailelere yönelik rehberlik ve psikolojik danışmanlığı içine alacak şekilde genişletilmesinin programların etkililiği açısından yararlı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, araştırmada kullanılan müdahale programının ve risk altında bulunan

çocukların ihtiyaçlarına yönelik diğer programların geliştirilerek okul, yetiştirme yurtları, ceza infaz kurumları gibi kurumlarda uygulanması ve böylece hizmetlerin çeşitliliğinin sağlanması yararlı olabilir.

Kaynaklar

- Abramson, L.Y., Alloy, L.B. ve Metalsky, G.I. (1990). The hopelessness theory of depression: Current status and future direction. İçinde Ed. Nancy L. Stein, Bennett Leventhal ve Thomas R. Trabasso), *Psychological and Biological Approaches to Emotion*, 333-364.
- Abramson, L.Y. ve Seligman, M. (1978). Learned helpnessness in human: Critique and formulation. *Journal of Abnormal Psychology*, 87, 49-74.
- Aronowitz, T. ve Morrison-Beedy, D. (2004). Resilience to risk-taking behaviors in impoverished African American girls: the role of mother-daughter connectedness. *Research in Nursing and Health*, (27), 29-39.
- Beck, A.T, Steer, R.A, Kovacks, M. ve Garrison, B. (1985). Hopelessness and suicide; A 10- years prospective study of patients hospitalized with suicidal idietion. *American Journal of Psychiatry*, 142, 559-563.
- Brownfield, D. ve Thompson, K. (1991). Attachment to peers and delinquent behaviour. *Canadian Journal of Criminology*, 45-60.
- Calhoun, G.B., Glaser, B.A. ve Bartolomucci, C.L. (2001). The juvenile counseling and assessment model and program: A conceptualization and intervention for juvenile delinquency. *Journal of Counseling and Development*, (79),131-141.
- Dishion, T.J., Patterson, M.S., Stoolmiller, M. ve Skinner, M.L. (1991). Family, school and behavioral antecedents to early adolescent involvement with antisocial Peers. *Developmental Psychology*, 1(27), 172-180.
- Gilligan, R. (2000). Adversity, resilience and young people: the protective value of positive school and spare time experiences. *Children and Society*, (14), 37-47.
- Kaplan, H.B., Johnson, R.A. ve Bailey, A.C. (1987). Deviant peers and deviant behavior: further elaboration of a model. *Social Psychology Quarterly*, 3(50), 277-284.
- Kazdin, E.A., French, H.N., Unis, A.S., Esveldt-Dawson, K. ve Sherick, B.R. (1983). Hopelessness, Depression And Suicidal Intent Among Psychiatricly Disturbed Inpatient Children. *Journal Of Consulting And Clinical Psychology*, 5(4). 504-510.
- Keys, S.G. ve Lockhart, E.J. (1999). The school counselor's role in facilitating multisystemic change. *Professional School Counseling*, 2(3), 101-107.
- Luthans, F. (2002). The need for and meaning of positive organizational behavior. *Journal of Organizational Behavior*, (23), 695-706.
- McCashen, W. (2005). *The Strengths Approach*. St. Luke's Innovative Resources: Victoria, Australia.
- Masten, A. ve Coastworth, D. (1998). The development of competence in favourable and unfavourable environments-lessons from research on successful Children. *American Psychologist*, 52(53), 205-220.
- McWhirter, J. J., McWhirter, B. T., McWhirter, E. H. and McWhirter, R. J. (2004). *At Risk Youth: A comprehensive response*. Belmont, CA: Thomson Brooks/Cole.
- Miller, M. (2002). Resilience elements in students with learning disabilities. *Journal of Clinical Psychology*, 3(58), 291-298.

- Morrison, G.M., Robertson, L., Laurie, B. ve Kelly, J. (2002). Protective factors related to antisocial behavior trajectories. *Journal of Clinical Psychology*, 3(58), 277-290.
- Patterson, G.R., DeBaryshe, B.D. ve Ramsey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist*, 2(44), 329-335.
- Prilleltensky, I., Nelson, G. ve Peirson, L. (2001). The role of power and control in children's lives: an ecological analysis of pathways toward wellness, resilience and problems. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, (11), 143-158.
- Scheier, M.F. ve Carver, C.S. (1987). Dispositional optimism and psysical wellbeing: the influence of generalized outcome exptancies on health. *Journal of Personalty*, 2(55), 169-210.
- Seber, G., Z.B. Baysal, Z.B., Kaptanoglu, C., Ture, M. ve Tekin, D. (1992). Çocuklar İçin Umutsuzluk Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Ankara, 22-25 Eylül VII Ulusal Psikoloji Kongresi, Türk Psikologlar Derneği*.
- Seligman, M. (1999). Teaching positive psychology. *APA Monitor on Psychology*, 30(7). www.apa.org.
- Stattin, H. ve Magnusson, D. (1996). Antisocial development: a holistice approach, *Development and Psychopathology*, (8), 617-645.
- Trinke, S. ve Batholomew, K. (1997). Hierarchies of attachment relationships in young adulthood. *Journal of Social and Personal Relationships*, 5(14), 603-625.